

POČÁTEK EPISKOPÁTU LITOMYŠLSKÉHO BISKUPA JANA IV. ŽELEZNÉHO A TYPOLOGIE JEHO PEČETÍ

Oldřich PAKOSTA

Litomyšlský biskup Jan IV., řečený Železný, byl vedle biskupů Jana ze Středy a Alberta ze Šternberka jednou z nejvýznamnějších osobností na litomyšlském biskupském stolci. O počátku episkopátu tohoto biskupa vedou historikové dlouholetý spor, který se nezdařilo do současnosti spolehlivě vyřešit.

Tomáš Pešina z Čechorodu je autorem myšlenky o episkopátu jakéhosi Jana v letech 1388 - 1391.¹ Václav Vladivoj Tomek zmiňuje k roku 1388 Jana, zvolence litomyšlského ("*Johanco electus Lutomyssensis*").² První historik města Litomyšle František Jelínek³ a později i August Sedláček⁴ převzali informaci o existenci jakéhosi biskupa Jana v letech 1388 - 1391 a ovlivnili tak další generaci historiků. Z nich kupř. Gustav Friedrich, vycházející z prací uvedených regionálních historiků, ale i z prací Eubelovy a Gamsovy, zmiňuje v letech 1388 - 1391 na litomyšlském biskupském stolci Jana IV. Železného Václava a v letech 1392 - 1418 Jana V. Bucka z Prahy.⁵ Naproti tomu ale Zdeněk Nejedlý uvedl, že starší autoři vycházeli z jedné listiny z roku 1421, v níž se o Janu Železném praví: "*Johannes episcopus Olomucensis triginta annis proxime praeteritis quibus praefuit ecclesiae Lutomyssensis et demum ecclesiae Olomucensi*".⁶ Při rozboru textu Zdeněk Nejedlý zpochybnil hypotézu o určení data 1391 jako počátku Janova litomyšlského episkopátu, když říká: "*Počítáno 30 let dozadu dostaneme ovšem rok 1391 a ne rok*

- 1) Z. Nejedlý, Dějiny města Litomyšle a okolí, díl I., Dějiny kláštera a biskupství litomyšlského (do r. 1421), Litomyšl 1903, str. 185.
- 2) V. V. Tomek, Dějepis města Prahy V., str. 48.
- 3) F. Jelínek, Hystorye města Litomyšle, díl první, Litomyšl 1838, str. 206 - 208.
- 4) A. Sedláček, Hrady, zámky a tvrze Království českého, díl první, Praha 1882, str. 5.
- 5) G. Friedrich, Rukověť křesťanské chronologie, Praha 1934, str. 241.
- 6) Z. Nejedlý, Dějiny ..., 1903, str. 185, pozn. 2.

1388, avšak takové udání "třicet let" je příliš summární, než aby se mohlo jím datum určit na rok. Sluší také připomenout, že kdyby byl Jan Železný skutečně nastoupil 1388, byl by v Litomyšli biskupoval právě 30 let (1388 - 1418).⁷ Spor o počátek episkopátu biskupa Jana Železného vedou - jak zmíněno - i současní historikové. Zatímco například Jaroslav Eršil a Jiří Pražák hovoří o Janu Železném jako o biskupovi v pořadí V. toho jména,⁸ pak Zdeňka Hledíková považuje za počátek episkopátu Jana Železného (IV.) rok 1388,⁹ a ztotožňuje se tak s názory mj. Z. Nejedlého, F.M. Bartoše, Fr. Hoffmanna, J. Kurky a P.R. Pokorného. Zdeňka Hledíková ve studii o vizitaci biskupa Jana IV. uvádí,¹⁰ že univ. prof. Ivan Hlaváček "ve svém díle "Das Urkunden - und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel",¹¹ s odvoláním na Tadrů (a tím i na Tomka), nespojuje elekta Jana z roku 1388 s Janem Železným, nýbrž považuje jej za jeho předchůdce. Vyřešit alespoň částečně tento problém nabízejí poznatky z oboru, a to díky popisům pečeti v díle univ. prof. Jindřicha Šebánka "Archivy zrušených klášterů moravských a slezských".¹² V této práci podoby inventáře je pod číslem 982 evidována listina papeže Bonifáce IX. z 21. září 1390, kterou povoluje litomyšlskému biskupovi Janovi přenést augustiniánský klášter, ležící u Lanškrouna, k inkorporovanému farnímu kostelu v Lanškrouně.¹³ Z papežské listiny pochopitelně nepoznáme, o kterého biskupa Jana se jednalo (srv. "Venerabili fratri Johanni episcopo Luthomislensi..."),¹⁴ podstatné však je, který biskup Jan z titulu příjemce písemnosti na tuto bulu reagoval, neboť byla určena výhradně a jednoznačně pouze jeho osobě. Byl jím, což potvrzuje i přivěšená pečeť, v roce 1393 biskup Jan Železný.¹⁵ Badatele může případně zmást ne příliš přesný popis pečetního pole, resp. blason erbů provedený prof. Šebánkem, neboť přisoudil všem čtyřem polím čtvrceného

7) Tamtéž.

8) L. Eršil - J. Pražák, Archiv pražské metropolitní kapituly, I., katalog listin a listů z doby předhusitské (-1419), Praha 1956, str. 298 (s odkazy na přísl. kat. č.).

9) Z. Hledíková, Litomyšlský biskup Jan IV. a jeho vizitace. In: Studie o rukopisech, XXI, Praha 1982, str. 117. Autorka uvádí: "Jelikož prameny, které máme k dispozici, existenci dvou Janů nemohou jednoznačně prokázat (ale ani vyvrátit), nezbyvá, než vzdát se konečně platného řešení a spokojit se s přijetím pravděpodobnější hypotézy, že roku 1388 nastoupil na litomyšlský biskupský stolec ten biskup, který se roku 1418 stal biskupem olomouckým, získal si přídomek Železný a který se v Granum catalogi označuje svým původem "z Prahy"."

10) Tamtéž, str. 129, pozn. 38).

11) I. Hlaváček, Das Urkunden - und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel, Stuttgart 1970.

12) J. Šebánek, Archivy zrušených klášterů moravských a slezských, I, inventář pergamenů z let 1078 - 1471, Brno 1932.

13) Listina uložena v Moravském zemském archivu v Brně, fond Augustiniáni Olomouc, sign. G 18.

14) Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens. Fünftehnter Band (1207 - 1408), Brno 1903, č. 309, str. 271 - 272.

15) J. Šebánek, Archivy ..., 1932, č. 1001, č. 1002. Orig. uložen v Moravském zemském archivu v Brně, fond Augustiniáni Olomouc, sign. G 18.

španělského štítu erbovní figuru litomyšlské diecéze, tj. heroltský kříž. Zmýlit se mohl poměrně snadno, neboť osobní erb biskupa Jana Železného (tj. břevno na polceném štítě) se heroltskému kříži skutečně podobá. Při pozorném prohlédnutí pečeti je však rozdíl mezi figurami v 1. a 4. poli a v 2. a 3. poli čtvrceného štítu naprosto patrný. Dříve, než učiním z uvedeného závěr, dovoluji si ověřit správnost datace papežské buly, neboť Zdeněk Nejedlý klade datum jejího vydání až na 21. září 1391.¹⁶ V datační formulí listiny čteme: "Datum Rome apud sanctum Petrum, XI. Kln. octobris, pontificatus nostri anno primo."¹⁷ Při převodu římského způsobu datování datum 21. září odpovídá (v tom se ostatně všechny zdroje informací shodují). Je proto nutné určit správný rok. Bonifác IX. (vlastním jménem Petrus Tomacellus) byl zvolen římským papežem 2. listopadu 1389 a posvěcen (korunován) 9. listopadu téhož roku.¹⁸ V datační formulí jasně stojí "pontifikátu našeho roku prvního". Lze proto potvrdit správnost datování listiny jak v CDM, tak u prof. J. Šebánka. Nejedlého údaj je nesprávný. Správné chronologické zařazení listiny zní - 21. září 1390. Z uvedeného lze učinit závěr, že biskup Jan Železný (jako biskup čtvrtý v pořadí toho jména) byl v každém případě litomyšlským biskupem (nikoli zvolencem) nejméně již 21. září 1390, což může vyvrátit teorii o episkopátu jiného Jana, který by dlel na biskupském stolci ještě v roce 1391.

Litomyšlský biskup Jan IV. Železný (biskupem v letech 1388 - 1418) užíval během svého episkopátu nejméně čtyři typy pečeti. Jednalo se o pečeť velkou (tj. hlavní s největší právní průkazností), dále o dva typy pečeti menších, a to o typ hagiografický a erbovní a posléze o typ pečeti sekretní (tj. výslovně osobní), užívaný jako contrasigillum.

Užití velké pečeti lze doložit až na sklonku Janova litomyšlského episkopátu, a to k roku 1413.¹⁹ Z ikonografického hlediska se jedná o kombinovaný typ pečeti, a to portrétní - adorační a hagiografický s mariánskou tematikou. Na tomto místě je nutné upozornit na skutečnost, jak často se objevuje mariánský motiv na pečetích litomyšlských biskupů. A to na pečetích velkých (srv. u biskupů Alberta ze Šternberka a Jana Železného), na pečetích menších (srv. u biskupů výše uvedených) i na pečetích sekretních (srv. u biskupů Jana ze Středy, Alberta ze Šternberka a Jana Soběslava). Zatímco v případě velkých pečeti pražských arcibiskupů, olomouckých a vratislavských biskupů se objevuje motiv pečeti portrétní - pontifikální a na pečetích menších těchto prelátů převažuje motiv svatováclavský, je časté užití mariánského motivu na pečetích litomyšlských biskupů v naší církevní (biskupské) sfragistice jistou anomálií. Vysvětlení je však poměrně snadné. Litomyšlská diecéze, založená v roce 1344, převzala uctívání mariánského kultu od premonstrátského kláštera v Litomyšli, z něhož vzešla. Dlužno uvést, že Panně Marii byla zasvěcena litomyšlská biskupská katedrála a navíc je

16) Z. Nejedlý, Dějiny ..., 1903, str. 189.

17) Srv. CDM XV, str. 272.

18) G. Friedrich, Rukověť ..., 1934, str. 234.

19) Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Archiv města Litomyšle, odd. Ia - listiny, inv.č. 33.

třeba zmínit skutečnost, že litomyšlská diecéze vznikla v době kulminace první vlny uměleckého slohu tzv. "krásných Madon". Všechny tyto okolnosti se projeví při užití mariánského motivu na pečeti biskupů. Při případné námitce týkající se odeznění slohu "krásných Madon" je nutné uvést, že právě v době episkopátu Jana Železného gradovala jeho druhá vlna.

Vraťme se však k popisu pečetního pole velké Janovy pečeti. V pečetním poli se pod gotickou architekturou nachází Panna Maria s Ježíškem na pravé paži, v "patě" pečeti je pod gotickým bloukem vyobrazena v adoraci postava biskupova s příslušnými pontifikáliemi. Po stranách vidíme erbovní výzdobu, a to heraldicky vpravo na španělském štítě figuru erbu litomyšlské diecéze - heroltský kříž, heraldicky vlevo osobní erb biskupův, tj. na španělském polceném štítě břevno. Legenda (transkribovaná pro tiskovou potřebu) "+ s. johannis. di. gracia. epi. luthomislensis" je psána silně lánanou gotickou minuskulou. Z liter je třeba upozornit na užití dlouhého "s" ve slově "luthomislensis". Ze zkratk se v popisu objevují sigla "s." (tj. sigillum) a zkrácení slov formou kontrakce ve tvarech "di" (tj. dei) a "epi" (tj. episcopi). Opis odděluje od pečetního pole jednoduchá linka. Tvar pečeti je zašpičatěle oválný (mandorlovitý)²⁰ o rozměrech (80) x 46 mm; pečeť je zhotovena z červeného vosku a umístěna v ochranné misce z přírodního vosku zpevněného příslušnými přísadami. K listině je připevněna formou přivěšení na pergamenovém proužku, provlečeném vřezy v plíce listiny.

Vedle této velké pečeti užíval biskup Jan IV. dva typy pečeti menší. První typ - z ikonografického hlediska hagiografický s mariánským motivem - je doložitelný pro období let 1392 - 1407.²¹ V pečetním poli vidíme stojící postavu Panny Marie s Ježíškem na levé paži, a to v gotické kružbě podoby nepravidelného čtyřlístu. V gotických obloucích po stranách Madony jsou umístěny erby, a to heraldicky vpravo erb diecéze, heraldicky vlevo osobní erb biskupův (blason viz výše). Legenda (transkribovaná pro tiskovou potřebu) "+.s.johannis.dei.gra.epi.luthomislensis" je psána gotickou minuskulou. Je třeba upozornit na užití litery dlouhého "s" ve slově "luthomislensis". Ze zkratk se v legendě objevuje sigla "s." (tj. sigillum) a dále zkrácení slov formou kontrakce, tj. "gra" (gracia) a "epi" (tj. episcopi); zaznamenat lze ligaturu "de" ve slově "dei". Opis odděluje od pečetního pole jednoduchá linka. Tvar pečeti je okrouhlý o průměru 40 mm; je zhotovena rovněž z červeného vosku a ve všech případech umístěna v ochranné misce z přírodního vosku s příslušnými zpevňujícími přísadami. K písemnostem jsou pečeti připevněny formou přivěšení na pergamenových proužcích, provlečených vřezy v plíce listin.

20) Název odvozen z italského mandorla (tj. mandle) a vznikl z ozáření ve tvaru tupé elipsy, později nahoře i dole zahrocené, kterým byly ve středověku krášleny obrazy Krista (tzv. Christus mandorle), Madona a někteří svatí.

21) Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Archiv města Litomyšle, odd. Ia - listiny, inv.č. 20, 21, 28. Moravský zemský archiv Brno, fond Augustiniáni Olomouc, sign. G 17b/108, G 19/111; tamtéž, sbírka odlitků pečeti, sign. D 143. Srv. J. Šebánek, Archivy ..., 1932, č. 991, 1032, 1047, 1060.

Vedle popsaného typu menší pečeti užíval Jan Železný ještě jeden typ, doložitelný k roku 1393,²² a to typ pečeti erbovní. V pečetním poli, v gotické kružbě podoby pravidelného čtyřlístu, je umístěn španělský čtvrcený štít. V 1. a 4. poli je položen erb litomyšlské diecéze (blason viz výše), ve 2. a 3. poli pak osobní erb biskupův (blason uveden výše). Za štítem je postavena biskupská berla se zavnutím směřujícím heraldicky vlevo. Legenda (opět transkribovaná pro tiskovou potřebu) "+sigill.johannis.dei.gracia.episcopi.luthomislensis" je psána gotickou minuskulou. Opět zaznamenáváme užití dlouhého "s" ve slově "luthomislensis". Ze zkratk se setkáváme toliko se zkrácením slova formou suspenze "sigill." (tj. sigillum), upozornit je nutné rovněž na ligaturu "de" ve slově "dei". Opis odděluje od pečetního pole jednoduchá linka. Užitý pečetní vosk je jako v předchozích případech červené barvy, pečeť je opět umístěna v ochranné misce z přísadami zpevněného přírodního vosku. K písemnosti je pečeť připevněna formou přivěšení na pergamenovém proužku, provlečeném plikou listiny.

Krom typů pečeti velké a menší užíval biskup Jan IV. ještě pečeť sekretní (tj. výslovně osobní), a to jako contrasigillum pečeti menší. Doložitelná je k letům 1392 - 1407.²³ Dochované exempláře jsou v nedobřím stavu, a proto je jejich popis problematický. V pečetním poli je patrně vyobrazen pták (snad orlice), legenda je nečitelná. Popis sekretní pečeti Jana Železného bude patrně předmětem širší diskuse.²⁴

Z hlediska kunsthistorického lze zmíněné pečeti chápat jako umělecká díla, tj. drobné plastiky i jako artefakty řemeslné výroby (zde míněny pečetní typáři užívané k vyhotovování pečeti) ze sklonku 14. a počátku 15. století. Pečeti byly užívány v době, kdy se podruhé prosazoval sloh tzv. "krásných Madon". Pro toto druhé období je charakteristické výrazné esovitě prohnuté postavy Panny Marie, oděv je komponovaný podle vžitého vzorce; lze zaznamenat volné nohy, pokrčení pravého (příp. levého) kolena a vysunutý bok. Ztrácí se však plná organičnost a vyobrazení se stává spíše konvencí. Drapérie, u níž se znovu prosadil vzorec písmene "Y", je na levém či pravém boku (vždy pod jezuletem) plošně stlačena, takže tato strana je pojata jako samostatný reliéf a kontrastuje se stranou protější, která je výrazně obléjší. V případě obou typů pečeti s mariánskou tematikou je třeba připomenout, že jsou mistrovskými díly drobné gotické plastiky z přelomu 14. a 15. století.

22) Moravský zemský archiv Brno, fond Augustiniáni Olomouc, sign. 18a, b/109; tamtéž, sbírka odlitků pečeti, sign. D 133. Srv. J. Šebánek, Archivy ..., 1932, č. 1001, 1002, 1004, dále J. Šebánek, Václav IV. 1361 - 1419, Praha (Svoboda) 1986, obr. č.48.

23) Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Archiv města Litomyšle, odd. Ia - listiny, inv.č. 20, 21, 28. Srv. J. Šebánek, Archivy ..., 1932, č. 1001.

24) J. Šebánek ve svém díle "Archivy ..." popisuje sekretní pečeť Jana Železného následovně: "v p. p. vpravo obr. orlice s rozpjatými křídly, která v drápech drží stužku, leg. na ní nečit.,".

Zu den Anfängen des Episkopats des Bischofs Jan IV. Železný (Eisernen) und die Typologie seiner Siegel.

(Zusammenfassung)

Die Abfolge der Bischöfe der Diözese in Litomyšl wird nicht immer einheitlich interpretiert. Die meistkomplizierte Zeit erscheint die Zeitspanne von 1388 bis 1418, in der in manchen Fällen die Existenz zweier Bischöfe des gleichen Namens, nämlich Jan, angeführt wird.

Dieser Ansicht begegnet man vorwiegend bei den Forschern aus älteren Generationen, die vor das Episkopat des Bischofs Jan, genannt Železný (der Eisernen), das Episkopat eines anderen Bischofs gleichen Namens in den Zeitraum von 1388 bis 1391 setzen. Demgegenüber erwägen vor allem die zeitgenössischen Forscher für die gegebene Zeitspanne die Existenz lediglich eines einzigen Jan, und zwar desjenigen, der schon 1388 auf den Bischofsstuhl in Litomyšl kam und 1418 zum Bischof von Olomouc wurde. Über die Persönlichkeit des Bischofs Jan Železný bieten die mediävistischen Studien relativ zahlreiche Erkenntnisse vor allem in Zusammenhang mit seinem Kampf gegen die Hussitenideologie.

Der Beginn seines Episkopats in Litomyšl ist infolge eines Mangels an Quellen bisher nicht geklärt worden. Neue Möglichkeiten, diese Problematik zu lösen, bringen die Studien aus dem Bereich der Sphragistik. Das Siegel des Litomyšler Bischofs Jan Železný besiegelt nämlich eine Urkunde aus dem Jahre 1393, in der der genannte Bischof auf diejenige Bulle des Papstes Bonifatius IX. vom 21. September 1390 reagiert, die für seine Person bestimmt war. So kann man das Episkopat des Bischofs Jan (in der Reihenfolge des vierten dieses Namens auf dem Stuhl der Diözese), genannt Železný, schon zum 21. September 1390 erweisen und die Hypothese über das Episkopat eines anderen Jan bezweifeln, der auf dem Bischofsstuhl in Litomyšl hätte noch im Jahre 1391 weilen müssen.

Aus der typologischen Auswertung des Siegels, die sich der Terminologie des sphragistischen Lexikons "*Vocabulaire international de la sigillographie*" (1990) bedient, ergibt sich, da das oben genannte Siegel aus 1393 einen kleineren Siegeltypus darstellt. Dies ist ein Wappensiegel, auf dessen Siegelfeld in Form vom geviertelten spanischen Schild die Wappenfiguren des Wappens der Litomyšler Diözese einerseits und diejenigen des persönlichen Wappens des Bischofs andererseits dargestellt sind. Neben diesem Siegel benutzte der Bischof Jan IV. noch einen kleineren Siegeltyp, und zwar einen hagiographischen mit einem Marienmotiv, dessen Benutzung in der Zeitspanne 1392 - 1407 belegbar ist. Auch auf diesem Siegel sind auf beiden Seiten der Madonna Wappen. Das eine der Diözese und das andere persönliche Wappen des Bischofs. Dieses Siegel ist auf dem Rücken oft mit einem sekretären Siegel in der *contrasigilla*-Stellung versehen.

Das sekretäre Siegel ist für die Zeitspanne 1393 - 1407 belegbar, aber der Zustand von erhaltenen Exemplaren läßt dieses Siegel nicht eindeutig beschreiben, dies wird sicherlich Gegenstand einer weiteren Forschung sein. Die Benutzung des großen Siegels kann im Falle des Bischofs Jan IV. erst zum Jahre 1413 erwiesen werden.

Ikonographisch gesehen handelt es sich um ein Siegel kombinierten Typus, d.h. eines Adorations- und hagiographischen Porträttypus mit Marienthematik. Bei diesem Typus begegnet man ebenfalls dem heraldischen Dekor, diesmal am "Siegel" auf den Seiten des Adorationsmotivs. Es handelt sich um eine der letzten Benutzungen des sog. großen Siegels in der kirchlichen Sphragistik böhmisch-mährischer Provenienz, denn z. B. im Falle des Olomoucer Episkopats desselben Bischofs wurde nur noch das kleinere Siegel benutzt.

In der Grösse unterscheiden sich die Siegel des Bischofs Jan IV. Železný nicht von den Siegeln seiner Zeitgenossen auf den Stühlen der Diözesen in der Nachbarschaft. Sie waren jeweils aus rotem Wachs ausgefertigt und hafteten auf Pergamentstreifen auf den Dokumenten.

Velká pečeť biskupa Jana Železného z roku 1413 (zvětšeno).

Menší pečeť (hagiografická s mariánským motivem) téhož biskupa z roku 1398.

Menší pečeť (erbovní) téhož biskupa z roku 1393 (zvětšeno).